

Taalcontact in Noord-Holland: een inleiding

Michiel de Vaan

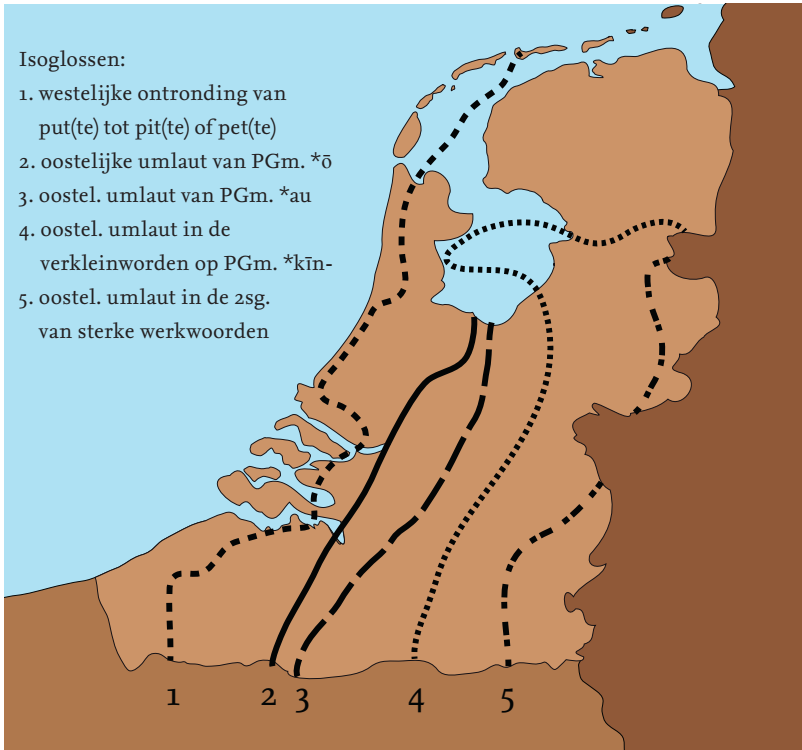
Summary

There are many structural differences between the western and the eastern dialects of Dutch. It has long been assumed that western Dutch arose from inland Franconian being adopted by speakers of Anglo-Frisian or Ingvaemonic. This linguistic shift first took place in Flanders, a few centuries later in South Holland, and later still in North Holland.

In North Holland, Frisian gave way to (southern) Hollandish after 1200. This means that apparent traces of Frisian in the North Holland dialects do not necessarily go back to language contact with the local variety of Frisian itself. They may also have entered the dialects indirectly, through the Hollandish variety which was adopted from the south after 1200. The shift from Frisian to Hollandish may have taken several centuries to complete, in particular in rural areas.

Ingweoons maal Frankisch is Hollands

Een belangrijke dialectgrens in het Nederlands is die tussen Kustnederlands en Binnennederlands. Sinds de baanbrekende behandeling door Goossens (1980) mogen we die dialectgrens identificeren met de grens tussen de aanwezigheid, ten oosten van de grens, en de afwezigheid, ten westen, van de zogeheten secundaire umlaut. In het westen zegt men bijvoorbeeld *groen, geloven, bakker, huis en huisje, ik loop en hij loopt*, tegenover in het oosten *greun* (of *gruuën, green*, etc.), *geleuven, bekker, hoes* maar *huuske, ik loop* maar *hij löpt*. Met andere woorden, het oostelijk Nederlands doet mee met de umlaut van de Germaanse achterklinkers **a, *ō, *ū, *au*, en het westelijk Nederlands niet. De isoglossen 2 tot en met 5 op kaart 1 tonen aan dat het niet om een gesloten isoglossenbundel gaat, maar om verschillende zuidwest-noordoost lopende isoglossen in het Nederlandse taalgebied.

Kaart 1: Umlaut en ontronding in de Nederlandse dialecten

Kaart overgenomen uit: G. Kroonen, *Comparative Phonology of the Germanic Languages* (Leiden 2010) [Leiden Summer School in Languages and Linguistics].

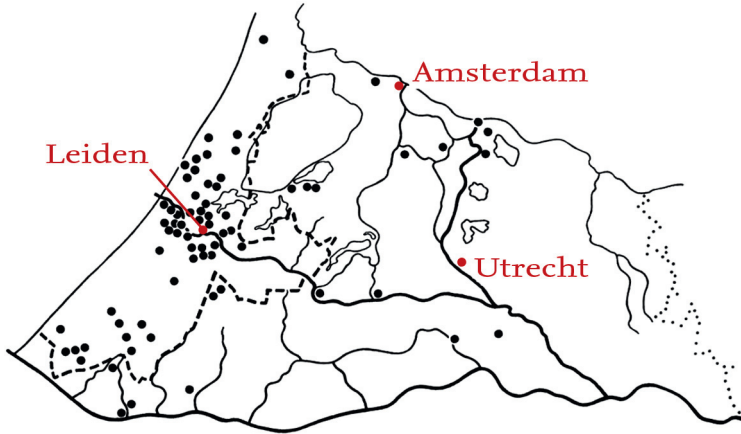
Als verklaring voor het verschil in umlautvatbaarheid tussen west en oost is reeds lang de invloed aangenomen van een substraat van Anglo-Fries of Ingweoons karakter. De Anglo-Friese tak van het West-Germaans werd in het (eerste deel van het) eerste millennium langs de Noordzeekust gesproken en is verantwoordelijk voor een aantal talige innovaties waardoor het Engels en het Fries een ander uiterlijk kregen dan het Duits en Nederlands. Zo leidde bijvoorbeeld de wegval van de *n* voor de fricatieven *s* en *th* in het Ingweoons tot Engels *mouth* en *goose* tegenover Nederlands *mond* en *gans* (voor *f* was deze wegval overigens wijder verspreid, zoals Nederlands *vijf* en *zacht* naast Duits *fünf* en *sanft* aantonen; van Loon 1986: 123). Ingweoons West-Germaans moet in de vroege Middeleeuwen langs de kusten van de Lage Landen en Noord-Duitsland zijn gesproken, heeft de oversteek naar Engeland gemaakt, en

is een directe voorvader van het Fries. In andere delen van Nederland en Duitsland echter is dit Kustgermaans bedekt geraakt met een ‘nieuwe laag’ van Binnennederlands, dan wel Binnenduits, sediment.

Sinds een tweetal decennia worden er voor deze overgang concrete scenario’s voorgesteld die aanknopen bij het wereldwijd opbloeiende onderzoek naar taalcontactprocessen. Anthony Buccini (1995, 2003) neemt aan dat de afwezigheid van secundaire umlaut (dat wil zeggen, *i*-umlaut bij andere WGM. klinkers dan **a*) in het westen van Nederland het gevolg is van een taalswitch van Ingweoons naar Frankisch tijdens de Middeleeuwen: de kustbewoners gingen Frankisch spreken, zij het met het klanksysteem van hun Ingweoonse moederdialect. In 2010 werkt hij zijn these nog wat verder uit, door te betogen dat de Ingweoons kustbewoners grotendeels slaven waren, die vanaf de zevende eeuw door Frankische heren werden gekocht of onderworpen. Concreet bewijs voor die stelling ontbreekt vooralsnog. Hoe dan ook: sprekers met een Ingweoons dialect als moedertaal leerden het Frankisch als tweede taal. Buccini neemt aan dat de *i*-umlaut in het Ingweoons al was uitgewerkt, terwijl hij in het Frankisch alleen nog maar allofonisch aanwezig was; voor de zevende eeuw is dat een onproblematische aanname. De sprekers van het Ingweoons zeiden bijvoorbeeld al **/gre:nə/* voor ‘groen’, terwijl de Franken nog **/gro:ni/* hadden (dat ze misschien al wel uitspraken als [y̥rø:ni]). De Ingweonen vervingen de Frankische uitgang *-i* door hun eigen *-ə*, maar de allofonische [ø:] konden ze in hun eigen systeem alleen maar met /o:/ associëren (want de **ø:* was in het Ingweoons /e:/ geworden). Daardoor ontstond in de kustdialecten **gro:nə* en uiteindelijk Hollands *groen* /y̥run/. Met andere woorden: de secundaire umlaut, die in het Frankisch nog allofonisch aanwezig was, werd door het taalcontactproces onklaar gemaakt. Buccini’s theorie is ook op andere klankeigenschappen van het Kustnederlands toe te passen, al is dat tot dusver nog weinig gebeurd.

In plaats van ‘Ingweoons’ en ‘Ingweonen’ kunnen we echter naar mijn mening even goed van ‘Proto-Fries’ en ‘(Proto-)Friezen’ spreken, zeker voor wat het latere Holland betreft (de Vaan 2010). Immers, de taal die men rond het jaar 1000 nog in Zuid-Holland sprak, wordt in bronnen aangeduid als ‘Fries’ (Blok 1969), en voor Noord-Holland is het zonder meer duidelijk dat er (een variant van) Fries gesproken werd. In de twaalfde eeuw (voor de datering, zie Blok 1959, 1969 en Bremmer 2008), zo vermoeden we, maakt het Fries in Zuid-Holland definitief plaats voor Frankisch, dat we later als Diets, Nederduits en Nederlands aangeduid vinden. Als bewijs voor het Friese karakter van in elk geval de Rijnmond (Leiden en omstreken) dienen onder andere de

middeleeuwse plaatsnamen die in hun klankvorm het resultaat van Friese ontwikkelingen vertonen, zie kaart 2. Ze zijn duidelijk geconcentreerd rondom Leiden, Rijnsburg en Noordwijk, maar ook in Delfland en op andere, destijds bewoonbare plaatsen in zuidelijk Holland – dat zeker tot het jaar 1000 nog grotendeels uit onbewoonbare veengebieden bestond – zijn ze te vinden.

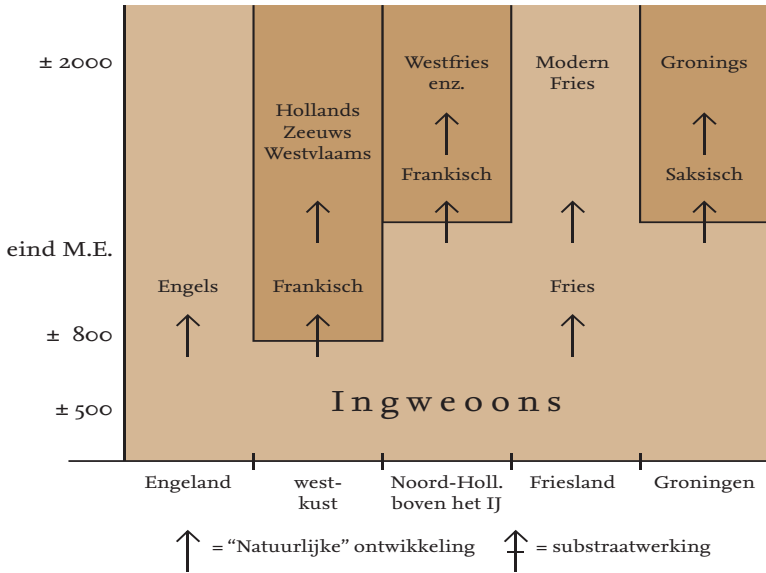

Kaart 2: Middleeuwse plaatsnamen met sporen van Friese fonologie, naar Blok (1959) kaart I.

Een andere aanwijzing voor het ooit Friestalige karakter van zuidelijk Holland (en noordelijk Utrecht) wordt gevormd door enkele juridische termen die in de (late) Middeleeuwen in Zuid-Holland en Utrecht courant zijn en die qua klankvorm niets anders dan Fries kunnen zijn: *asega* / *azing* ‘rechter in het aasdomsrecht’, *botting* ‘grafelijke belasting’ en (in Noord-Holland) *deimt*, een landmaat; zie Bremmer (2008).

Een handig schema om de verschillende Ingweoonse taalvarianten in de loop van plaats en tijd de kunnen vergelijken heeft Cor van Bree in zijn afscheidsrede uit 1997 (p. 22) gemaakt, zie volgende bladzijde.

Het schema toont een brede Ingweoonse basis in het hele kustgebied, die op verschillende momenten in de tijd uiteenvalt door de overgang naar Frankisch of Saksisch taaleigen (het verschil tussen Frankisch en Saksisch als twee genetisch verschillende dialecten is trouwens problematisch en wordt door Goossens (2008: 62) van de hand gewezen). Vergelijk nu de tweede en derde kolom van het schema. Van Bree stelt de overgang van Ingweoons naar Frankisch in Holland, Zeeland en West-Vlaanderen op ca. 800 AD. Strikt genomen zouden we nog moeten onderscheiden tussen een vroegere overgang (in Vlaanderen, rond 800

of misschien al 700) en een latere (in vooral noordelijk Zuid-Holland, dichterbij 1100), zoals Heeroma (1965: 18-21) al betoogde. In de tussentijd kan het Zuid-Hollandse Fries zich natuurlijk nog verder ontwikkeld hebben. De overgang van Fries naar Frankisch in Noord-Holland boven het IJ legt van Bree aan het einde van de Middeleeuwen. De kolom 'Frankisch' verschijnt afgesloten van de kolom links daarvan, die het Frankisch in Holland en Zeeland aanduidt; maar in principe mag die scheiding weg, en mag er een pijl bijkomen vanuit het Hollandse Frankisch naar het Westfries. Het is immers niet zomaar Frankisch, maar meer specifiek het dialect van Holland aan het einde van de Middeleeuwen, dat het Fries in Noord-Holland vervangt.

Overigens is de overgang in Noord-Holland op van Bree's schema als absolute einddatum op te vatten; het begin van de 'hollandisering' moeten we eerder rond 1100-1200 zoeken, om te beginnen in Kennemerland, waar de graven van Holland hun machtsbasis hadden. De vroege zeventiende eeuw is dan de uiterlijke sterfdatum van moedertalig Fries in Noord-Holland (Versloot 2003).

Hollandismen en Noordhollandismen

De zoektocht naar sporen van het Fries in de taal van Noord-Holland lijkt een beetje op het pellen van een ui: er zitten verschillende lagen in de taal verstopt. We zoeken in de eerste plaats naar vormen die afwijken van het Nederlands en overeenkomen met het vroegere of huidige Fries. Maar

daarbij geldt het *caveat* dat niet al deze afwijkende vormen ook direct uit een Fries substraat in het Noord-Hollands terecht zijn gekomen. Sterker nog, een groot deel van wat nu als westfrisismen geldt moet aanwezig zijn geweest in de Hollandse variant die zich tussen 1100 en 1600 in Noord-Holland verspreid heeft vanuit Zuid-Holland. Weliswaar kunnen die elementen dáár, dus in Zuid-Holland, door de werking van het Proto-Fries substraat zijn ontstaan – maar voor Noord-Holland zijn ze dan niet bewijskrachtig. Ik heb het dan over Kustnederlandse verschijnselen zoals bijvoorbeeld:

- de uitspraak van de lange *aa* in *slapen* etc. als *ee* (zie Versloot 2012, deze bundel)
- de uitspraak van de lange *a* in *water* etc. als *ae*;
- de ontronding van *u* tot *e* of *i* in *breg*, *pet*, *stik*, *krepel*;
- de palatalisatie van het voorvoegsel **ga-* tot **je-*, waardoor het verschijnt als *e-* of geheel verdwijnt;
- het suffix *-eles* in plaats van *-sel*: *stremmeles*, *hangeles* (De Vaan 2012).

Een definitieve inventaris van dergelijke kustnederlandismen is nog niet gemaakt, maar het is duidelijk dat alle verschijnselen die niet alleen in Noord-Holland maar ook in Zuid-Holland, Zeeland of Vlaanderen voorkomen erbij kunnen horen.

De streekgebonden elementen die dan nog overblijven kunnen wél als Frisismen van na 1100 in het Noord-Hollands beschouwd worden. Voorbeelden zijn vooral bepaalde syntactische verschijnselen (infinitieven op *-e* en op *-en*), afleidingen en samenstellingen van woorden, en een reeks leenwoorden uit de huiselijke en gevoelsfeer, zoals *oerelen* ‘morrelen, peuteren’, *gland* ‘gloed, gloeiend’, *smuiger* ‘schoorsteen’, *hiender* ‘oud, mager paard’. Voor de manieren waarop die woorden en constructies precies in het Noord-Hollands terecht zijn gekomen (van Bree 2012 (deze bundel, met name paragraaf 5).

Het is denkbaar, ja waarschijnlijk, dat de hollandisering van Noord-Holland gefaseerd verliep, waarbij regio's of sociale groepen op verschillende momenten overstapten van Fries op Hollands. Arjen Versloot heeft in 2003 aannemelijk gemaakt dat het Waterlandse spreekwoord bij Roemer Visscher *Hy leu't die 't leut ick en leu't naet* ‘Hij gelove het die het gelooft, ik geloof het niet’ als echt Fries moet worden opgevat. In Bredero's *Griane* vinden we enkele woorden als *wierom* ‘waarom’ en *s(j)och* ‘kijk’ (Fries *sjoch*) door de boer Bouwen gesproken, die opnieuw echt Fries moeten zijn en mogelijk op Fries taaleigen in het Waterland teruggaan. De fonetische vorm van *wierom* laat een Friese klankontwikkeling zien (*/e:/ > /iə/*) die in Friesland zelf gedateerd kan

worden in de Laatoudfriese periode (Hoekstra 2001: 725). En hoewel de datering van de veranderingen in het voormalige Noord-Hollandse Fries niet precies dezelfde hoeft te zijn als in Friesland (zie Versloot, deze bundel, voor voorbeelden), lijkt het toch onwaarschijnlijk dat de Waterlandse woorden al in de dertiende eeuw hun eindstadium hadden bereikt. En dus wijst een vorm als *wierom* erop dat de omslag van Fries naar Hollands in Waterland een of meerdere eeuwen recenter was dan in andere delen van Noord-Holland. De oorzaak van zo'n temporeel gedifferentieerde overgang zou kunnen liggen in het verschil tussen stad en platteland: de steden gingen als eerste over op het Hollands, terwijl het platteland eromheen langer Fries bleef praten. Later heeft het platteland de taal van steden als Hoorn, Enkhuizen, Medemblik en Edam overgenomen, waardoor het achteraf lijkt alsof het Hollands overal op hetzelfde moment het Fries afloste.

Samenvattend stel ik vast dat er voldoende aanwijzingen zijn voor een overgang van Proto-Fries naar Frankisch in de Nederlandse kustprovincies, en dat Noord-Holland boven het IJ als laatste de taalswitch van Fries naar Hollands maakte. Sommige van de Noord-Hollandse westfrisismen gaan direct terug op het laatste stadium van het ter plekke gesproken Oudfries, terwijl veel andere dialectkenmerken alleen op indirecte wijze teruggaan op het Fries, namelijk doordat ze al op een eerder tijdstip werden opgenomen in het gefrankiseerde (Zuid-)Hollands.

Literatuur

- D.P. Blok, 'De vestigingsgeschiedenis van Holland en Utrecht in het licht van de plaatsnamen', *Bijdragen en mededelingen der Naamkunde-Commissie van de KNAW* 17 (1959) p. 13–38.
- D.P. Blok, 'Holland und Westfriesland', *Frühmittelalterliche Studien* 3 (1969) p. 347–361.
- C. van Bree, *Een oud onderwerp opnieuw bekeken: Het Ingweoons* (Leiden 1997); afscheidsrede Universiteit van Leiden.
- C. van Bree, 'Een Fries substraat in Noord-Holland? Oftewel: Noord-Hollandse frisismen op de methodologische pijnbank', *It Beaken* 74 (2012) p. 173–205
- C. van Bree, en A.P. Versloot m.m.v. R.H. Bremmer Jr, *Oorsprongen van het Stadsfries* (Leeuwarden 2008).
- R.H. Bremmer Jr, 'North-Sea Germanic at the crossroads: The emergence of Frisian and Hollandish', *North-Western European Language Evolution* 54/55 (2008) p. 279–308.
- A. Buccini, 'Origins and earliest developments of the Dutch language', in: J. Taeldeman, J. Goossens en J. Berns (red.), *Historische dialectologie*.

- Taal en Tongval*, Themanummer 8 (1995) p. 8–66.
- A. Buccini 2003. “Ab errore liberato”. The northern expansion of Frankish power in the Merovingian period and the genesis of the Dutch language’, in: W. Pijnenburg, A. Quak & T. Schoonheim (red.), *Quod vulgo dicitur. Studien zum Altniederländischen* (Amsterdam/New York 2003) p. 183–220 [Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik 57].
- A. Buccini ‘Between Pre-German and Pre-English: The origin of Dutch’, *Journal of Germanic Linguistics* 22 (2010) p. 301–314.
- J. Goossens, ‘Middel nederlandse vocaalsystemen’, *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor taal- en letterkunde* jg. 1980/2 (1980) p. 161–251.
- J. Goossens, *Dialectgeografische grondslagen van een Nederlandse taalgeschiedenis* (Hasselt 2008) [Bijlagen van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde 8].
- K. Heeroma, ‘Frankisch als dialectologisch begrip’, in: A.A. Weijnen (red.), *Frankisch, Merovingisch, Karolingisch* (Assen 1965) p. 10–33.
- J. Hoekstra, Jarich. ‘An outline history of West Frisian’, in: H.H. Munske (red.), *Handbuch des Friesischen Handbook of Frisian Studies* (Tübingen 2001) p. 722–734.
- J. van Loon, *Historische fonologie van het Nederlands* (Leuven/Amersfoort 1986).
- M. de Vaan, ‘Another Frisianism in coastal Dutch: *traam*, *treem*, *triem* ‘crossbeam’, *Journal of Germanic Linguistics* 22 (2010) p. 315–335.
- M. de Vaan, ‘The metathesis of suffixal *-sl-* to *-ls-* in West Germanic’, *North-Western European Language Evolution* 64/65 (2012) p. 91–104.
- A.P. Versloot, ‘Fries in Holland in de 17^e eeuw’, *Taal & Tongval* 55 (2003) p. 1–40.
- A.P. Versloot, ‘Westgermaans *ē₁ in het Noordhollands: een Ingweoonse mythe?’, *It Beaken* 74 (2012) p. 100–121.

